

(НЕ)БАТЬКІВСТВО ЯК ВИБІР: ДОБРОВІЛЬНА БЕЗДІТНІСТЬ У НАУКОВИХ ТА СУСПІЛЬНИХ ДИСКУСІЯХ

Стрельник О.О.

кандидат соціологічних наук, доцент

доцент кафедри соціальної роботи

Полтавського інституту економіки і права Університету «Україна»

Метою статті є висвітлення явища добровільної бездітності як предмету наукових дискусій та суспільного обговорення. Зокрема, автор підкреслює труднощі виокремлення надійних емпіричних індикаторів добровільної бездітності, що ускладнює аналіз кроскультурних та індивідуальних факторів формування настановлень на бездітність. У більшості досліджень добровільно бездітні визначаються як ті респонденти, які за умови збереження фізіологічної фертильності не мають дітей та задекларували своє небажання їх мати у майбутньому. Тем не менш, автор наголошує на певній умовності складових такого визначення. У статті висвітлюються результати європейських, американських та нечисленних пострадянських соціально-демографічних досліджень відносно масштабів добровільної бездітності та соціальних атитюдів щодо неї.

Целью статьи является освещение явления добровольной бездетности. Автор подчеркивает трудности выделения надежных эмпирических индикаторов добровольной бездетности, что усложняет анализ кроскультурных и индивидуальных факторов формирования установок на бездетность. В большинстве исследований добровольно бездетные определяются как те респонденты, которые при условии физиологической фертильности не имеют детей и задекларировали нежелание иметь их в будущем. Тем не менее, автор говорит об условности такого определения. В статье освещаются результаты европейских, американских и некоторых постсоветских социально-демографических исследований масштабов добровольной бездетности и социальных аттитюдов относительно этого явления.

The purpose of the article is the analysis of the phenomenon of voluntarily childlessness as the subject of scientific and public discussions. In particular, an author underlines the difficulties of definition of reliable empiric indicators of voluntarily childlessness that complicates the analysis of cross-cultural and individual factors of forming of childlessness attitude. In the most researches voluntarily childless are determined as those respondents, who do not have children and declared the unwillingness to have them under the condition of keeping of physiology fertility. But the author marks a certain conventionality of such determination. In the article it is submitted the results of European, American and not numerous post-soviet researches of the scales of voluntarily childlessness and social attitudes to it.

Ключові слова: бездітність, добровільна бездітність, пронаталізм, материнство.

У другій половині ХХ століття відбулися важливі соціальні, культурні та економічні зрушення, що визначили зміни батьківських практик у сучасних суспільствах. З-поміж них можна виділити наступні:

відокремлення сексуальності від репродукції та, як наслідок, зміна соціокультурної моделі планування сім'ї від нормативної до більш раціональної, що неминуче пов'язано зі зменшенням кількості дітей у сім'ї. Нормативність та обов'язковість народження дітей, обумовлена традиціями аграрного суспільства та у значному ступені ідеологічно стимульована соціальною політикою радянських часів, поступово йдуть з нашої культури;

розділення батьківства та шлюбу, що виявляється, зокрема у широкому поширенні монобатьківських (зазвичай монотеринських) сімей;

відокремлення батьківства від його біологічної основи. Деякі батьки не живуть зі своїми дітьми, поширеними є зведені сім'ї, розвиваються інститути усиновлення та прийомних сімей [Гурко, 2003; Панкратова, 2006].

Одна із тенденцій сьогодення – *поширення стилю життя як жінок, так і чоловіків, не пов'язаного зі шлюбом та народженням дітей*.

Феномен свідомої бездітності є відносно новим соціальним явищем, що не має наразі відповідного термінологічного та дослідного оформлення у пострадянських соціально-демографічних студіях за виключенням декількох праць [Исупова, 2010; Вовк, 2008; Населення, 2008, 42–46]. Появі об'єктивних матеріалів та досліджень, на мою думку, заважає ареол моральної паніки навколо зниження народжуваності – варто тільки переглянути зміст Інтернет-обговорення навколо «чайлд-фрі» та деякі статті на відповідну тематику [див. напр. Шаповал, 2010].

Метою статті є аналіз проблеми емпіричного дослідження явища добровільної бездітності та окреслення соціальних атитюдів відносно настановлень на бездітність у європейських та пострадянських країнах.

**Поняття добровільної бездітності:
труднощі емпіричної операціоналізації**

У 1970-ті роки виник англомовний термін «вільний від дітей» (*child-free*) на противагу терміну «бездітний» (*childless*). Останній має дещо негативну конотацію, маючи закінченні *less*, що означає нестачу чогось, у той час як термін *child-free* має емансипаторне значення.

Поняття *child-free* (*чайлд-фрі*) міцно увійшло до пострадянської лексики, тим часом я надаю перевагу іншому, більш академічному, англомовному терміну *voluntary childlessness* – добровільна бездітність.

Якщо визначити бездітність як факт відсутності дітей досить легко, то класифікувати групи бездітних досить важко.

По-перше, більшість дослідників концептуалізують явище бездітності фокусуючись переважно на групах жінок. Натомість чоловіки є практично виключеними із досліджень репродуктивних практик загалом та з проблем добровільної бездітності зокрема. Приклади таких досліджень досить численні в європейській та американській соціології [див. напр. Waren W., 2008; Mencarini L., Tanturri M.L., 2009; Gore DeAnna L., 2002; Reich J., 2007], але відсутні у вітчизняних соціально-демографічних розвідках.

Поза полем аналізу, як правило, залишається також діадичний характер процесу прийняття рішення про народження дітей або відмову від їх народження та вплив партнера/партнерки на таке рішення. Хоча у деяких дослідженнях показано, що у подружніх союзах репродуктивні рішення завжди є результатом певного обговорення, навіть якщо репродуктивні настановлення партнерів розходяться, все одно є присутній їх взаємовплив [Thomson, Brandreth, 1995; Fennell, 2007].

По-друге, результати кроскультурних досліджень добровільної бездітності важко порівняти через різні підходи до визначення цього поняття та неоднозначність його критеріїв.

Деякі дослідники вважають, що для емпіричного визначення добровільної бездітності достатнім є показник намірів людини не мати дітей [Rovi S. L., 1994]. Але більшість спільні у думці, що цей показник є необхідним, але недостатнім. Натомість пропонується комплекс індикаторів для виокремлення групи добровільно бездітних: відсутність біологічних дітей, висловлене небажання мати дітей та збереження фертильності (природних репродуктивних можливостей). Зміст цих показників теж щоправда неоднозначний:

відсутність біологічних дітей на певний момент часу є найнадійнішим емпіричним показником, особливо у старших вікових групах. Наприклад, у 2002 році серед європейських країн найвищий показник бездітності серед жінок 1960 року народження спостерігався у Західній Німеччині (27,8%), найнижчий – у Португалії (7,2%); у США цей показник у 2006 році сягав 19% [Basten, 2009: p. 3-4];

висловлене небажання мати дітей є певною мірою надійним показником свідомої бездітності. Але мусимо зважити на ту обставину, що репродуктивні настановлення можуть змінюватися з часом. Отже, для аналізу добровільної бездітності молодих дорослих цей індикатор не може бути надійним прогностичним показником бездітності *остаточної*;

збереження репродуктивних можливостей є, на мою думку, також проблемним індикатором. По-перше, чоловік чи жінка можуть бути необізнані щодо свого дійсного репродуктивного статусу, по-друге, навіть встановлений медичний діагноз безпліддя є певним чином умовним.

По-третє, оскільки бездітні чоловіки та жінки будь-яких вікових груп можуть бути тимчасово бездітними, у деяких дослідженнях добровільної бездітності особлива увага приділяється групі бездітних жінок 40-44 років, тобто групі жінок, які фактично знаходяться на стадії завершення репродуктивного віку. Ці жінки часто відносяться до категорії добровільно бездітних, що не є виправданим, адже бездітність, навіть за умови збереження природної фертильності, може бути наслідком різних життєвих обставин.

Отже, на емпіричному рівні досить важко виокремити групу власне добровільно бездітних. У більшості досліджень добровільно бездітні визначаються як ті респонденти, які за умови збереження фізіологічної фертильності не мають дітей та задекларували свої небажання їх мати у майбутньому. Хоча, знов таки, мусимо відчувати певний ступінь умовності складових такого визначення.

Демографічні обстеження, концентруючись, як я вже зазначала, переважно на жінках, поділяють бездітних жінок на тимчасово бездітних (*postponers*), добровільно бездітних (*voluntarily childless*) та недобровільно бездітних (*involuntarily childless*).

Наприклад, у США (за результатами Національного дослідження розвитку сім'ї 2002 року), серед 61,6 млн. жінок віком 15-44 роки, 42% були бездітними: 33% тимчасово бездітними у розумінні, що вони мали наміри народити дітей у майбутньому; 2,5% – недобровільно бездітними (через природні причини); та 6,2% були добровільно бездітними. Щодо динаміки, то частка добровільно бездітних жінок підвищується з 4,9% у 1982 році до 6,2% 1988 та дещо починає скорочуватися з 6,6% у 1995 [Trella, p. 4-5].

Щодо *європейських показників добровільної бездітності*, то відносно високий її рівень властивий для північноєвропейських країн – Ірландії, Швеції, Данії, Бельгії. Тут показники добровільної бездітності вищі порівняно з, наприклад, Португалією та Іспанією [Mencajini L., Tanturri M.L., 2009].

Соціальні атитюди відносно добровільно бездітних в контексті пронаталістського дискурсу

Соціальні атитюди відносно феномена добровільної бездітності визначаються багатьма як індивідуальними, так і культурними факторами.

Одним із таких факторів є дискурсивні приписи відносно нормативності батьківства, що мають назву *пронаталістського дискурсу*.

Зміст таких приписів означає, що пари одружуються з намірами народити дітей, а жінки вважаються такими, що мають природній материнський інстинкт [Trella, p. 3]. Пронаталізм функціонує на декількох рівнях: *на культурному*, коли материнство сприймається як центр жіночої ідентичності; *на ідеологічному*, коли материнство стає патріотичним, етнічним чи євгенічним обов'язком; *на психологічному*, коли виховання дітей ідентифікується з простором особистих бажань та раціонального (чи ірраціонального) прийняття рішення та *на рівні демографічної політики*, коли держава прямо чи опосередковано регулює та контролює народжуваність [Heitlinger, 1991, Park, 2002: p. 22].

Отже, хоча бездітність є проявом індивідуального вибору внаслідок змін сексуальних норм, розвитку контрацепції та впливу жіночого руху, такий вибір досі сприймається з пересторогою. В публічному дискурсі та деяких наукових джерелах добровільна бездітність розглядається як егоїзм, безвідповідальність, ненормальність та неприродність. У переважній більшості випадків об'єктом таких звинувачень стають жінки, хоча явище добровільної бездітності є більш поширеним серед чоловіків. Наприклад, Андрій Шаповал у статті «Чайлд-фрі: новітня загроза зниження народжуваності» хоча і говорить про різноманітні мотиви добровільної бездітності, у підсумку зводить ці мотиви до наслідку психологічної травми або фізіологічної нездатності жінки народити дитину: «Як правило, рішення не мати дітей формується внаслідок якоїсь психологічної травми, завданої особі в дитинстві чи зрілому віці, або через фізіологічну проблему. Величезний відсоток серед «чайлд-фрі» – це жінки, які насправді не можуть мати дітей з певних фізіологічних причин.... У цих жінок спрацьовує захисний механізм: вони не хочуть визнавати справжні чинники й починають казати, що діти їм узагалі не потрібні» [Шаповал, 2010].

Отже, у пронаталістських та патріархальних суспільствах материнство розглядається як сутність жіночої ідентичності. При цьому такі приписи практично не змінюються з часом: не зважаючи на суттєві зрушення у напрямку активного включення жінок у сферу оплачуваної зайнятості, *культурні дискурси фемінності залишаються центрованими на материнстві*. Для опису таких дискурсів деякі дослідники пропонують поняття «*гегемонне материнство*» як домінуюче уявлення про те, що усі жінки, за своєю природою, є матерями та бажають мати дітей [Gillespie, 2003; Arendell, 1999; Trella, s.a.].

Щоправда, дослідження свідчать про послаблення установок на нормативність материнства та батьківства від покоління до покоління [Гурко, 2003]. За результатами російських досліджень, уявлення про бажаність та нормативність материнства для жінки у більшому ступені корелюють з віком, ніж зі статтю. Хоча у будь-якій віковій групі частка жінок, що позитивно відповіли на питання «Чи повинна кожна жінка стати матір'ю» більша, ніж частка чоловіків, тих, хто вважає, що материнство є обов'язком кожної жінки більше всього серед представниць старшого покоління та менше всього у молодшій віковій групі. При цьому розбіжності у відповідях залежно від рівня освіти не є настільки значущими [Гурко, 2003: с. 51-53]. Результати європейських досліджень підтверджують подібні кореляції і в інших країнах [Merz, Liebroer: p. 6, s.a.].

Європейське дослідження *European Social Survey*, проведене у 2006 році, дозволяє порівняти показники соціальних атитюдів щодо добровільної бездітності у країнах Європи. Поряд з індивідуальними факторами, що визначають характер таких атитюдів (стать, освіта, вік, релігійна приналежність) були виявлені і значущі міжкультурні розбіжності у ставленні до добровільної бездітності. Одним із макросоціальних факторів є рівень гендерної рівності та залученості жінок до сфери оплачуваної зайнятості. Таким чином, країни з найвищим рівнем гендерної рівності (наприклад, Скандинавія) демонструють вищий ступінь

толерантності до добровільної бездітності ніж, наприклад Південна чи Східна Європа: Болгарія, Україна та Росія посіли 1, 2 та 3 відповідно місця за рівнем осуду добровільної бездітності [Merz, Liefbroer] (В Україні було опитано 2002 респонденти у 2006 році).

Щодо українських досліджень, то за результатами соціально-демографічного обстеження «Сім'я і діти», проведеного Українським інститутом демографії та соціальних досліджень у квітні 2008 року, 1,2% респондентів вважають найкращою сім'ю без дітей. «Бажання зосередитися на власних інтересах» і «бажання мати більше вільного часу» висловили 35% респондентів, які вважають, що сім'я без дітей є ідеальною [Населення, с. 43]. Іншим фактом, який викликає занепокоєння демографів, є те, що кожен п'ятий респондент на запитання чи вважає він виправдану свідому відмову репродуктивно здорових пар від народження дітей в Україні, дав позитивну відповідь. Причому в наймолодшій групі репродуктивного віку (15–19 років) частка тих, хто виправдовує відмову від народження дитини, була більшою, ніж в інших вікових групах [там само, с. 44-45];

Подібні тенденції зафіксовані і російськими дослідженнями. За результатами опитування пар, що вперше вступають до шлюбу в 2000р. 6% чоловіків та 3% жінок були орієнтовані на бездітний шлюб, тоді як у 1991 році жоден з опитуваних не висловив таких намірів. У цілому кількість тих, хто ставиться з осудом до пар, які свідомо відмовляються мати дітей є невеликою, хоча старше покоління помітно частіше не схвалює такого вибору порівняно з представниками молодших вікових груп. Приблизно половина опитаних росіян відповіли «мені важко їх зрозуміти», третина – «їх можна зрозуміти» [Гурко с. 58-59].

Можна також припустити, що свідомо бездітні жінки сприймаються суспільством значно менш терпимо, ніж чоловіки, хоча добровільно бездітні чоловіки також стикаються зі сприйняттям свого вибору як ознакою незрілості та безвідповідальності. Однак нині практично відсутні дослідження щодо сприйняття громадською думкою чоловічої та жіночої добровільної бездітності, що б підтвердили чи спростували таке припущення.

Висновки

Отже, явище добровільної бездітності є одним із проявів загальних процесів індивідуалізації стилів життя, які поширюються згодом і на батьківські практики. На фоні досить чисельних західно-європейських та американських досліджень явища свідомої бездітності відчутним стає брак об'єктивних вітчизняних соціально-демографічних розвідок. На емпіричному рівні досить складним залишається питання про виокремлення надійних показників добровільної бездітності, що утруднює порівняльний аналіз кроскультурних та індивідуальних розходжень настановлень на бездітність. Порід з цим, відчутним залишається дискурсивне сприйняття добровільної бездітності як відвертої патології як на рівні суспільної свідомості, так і на рівні наукового знання.

Література

1. Вовк Е. Жизнь без детей: успехов больше, счастья меньше / Е. Вовк // Социальная реальность. – 2008. – №5. – С. 36-40.
2. Гурко Т. А. Родительство: социологические аспекты / Гурко Т.А. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 2003. – 164с.
3. Исупова О. «Чайлдфри», или добровольная бездетность [Электронный ресурс]/ Ольга Исупова // Демоскоп Weekly. – 2010. – №427-428. – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2010/0427/gender05.php> (12.02.12).
4. Населення України. Народжувальність в Україні в контексті суспільно-трансформаційних процесів. – К.: Адеф-Україна, 2008. – 288с.
5. Панкратова Н. В. Социальный и биологический аспекты родительства / Панкратова Наталья Владимировна // Социологические исследования. – 2006. – № С. 2-15
6. Шаповал А. «Чайлд-фри» – новітня загроза зниження народжувальності / Антон Шаповал // Віче. – 2010. – № 6. – С. 27-30.
7. Arendell T. Hegemonic motherhood: deviancy discourses and employed mothers' accounts of out-of-school time issues / Teresa Arendell. – Working Paper no. 9. – Berkeley: University of California, 1999.
8. Basten S. Voluntary childlessness and being Childfree [Electronic resource] / Basten Stuart. – St. John's College, Oxford & Vienna Institute of Demograph. – 2009. – Access mode: http://www.spi.ox.ac.uk/fileadmin/documents/pdf/Childlessness_-_Number_5.pdf (12.02.12).
9. Merz E.M., Liefbroer A.C. Attitudes about voluntary childlessness across Europe: The role of individual and cultural factors [Electronic resource]/ Eva-Maria Merz, Aart C. Liefbroer. – Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute. – Access mode: <http://epc2010.princeton.edu/download.aspx?submissionId=100717> (12.02.12).
10. Gillespie R. Childfree and feminine: understanding the gender identity of voluntarily childless women / Rosemary Gillespie // Gender and Society. – 2003. – vol. 17. – P. 122-136.

11. Gore DeAnna L. I Don't Want Any Children... Ever: Gender Differences in Voluntary Childlessness in the US, 2002. [Electronic resource] / DeAnna L. Gore. – Access mode: <http://paa2008.princeton.edu/download.aspx?submissionId=80315> (12.02.12).
12. Hays S. The Cultural Contradictions of Motherhood / Sharon Hays. - New Haven, CT: Yale University Press, 1996.
13. Heitlinger A. Pronatalism and Women's Equality Policies / Alena Heitlinger // European Journal of Population. – 1991. – vol. 7. – P. 343–75.
14. Mencarini L., Tanturri M. L. When men don't want. Exploring the profile of voluntary childlessness men in Italy [Electronic resource] / Letizia Mencarini, Maria Letizia Tanturri. – Access mode: <http://iussp2009.princeton.edu/download.aspx?submissionId=93237> (10.02.2012).
15. Park K. Stigma management among the voluntary childless / Kristina Park // Sociological perspectives. – 2002. – №1. – vol. 45. – P. 21–45.
16. Reich J. Not ready to fill his father's shoes. A masculinist discourse of abortion [Electronic resource] / Jennifer A. Reich // Men and masculinities. – 2008. – vol. 11. – P. 3-21.
17. Trella D. Hegemonic Motherhood: reconceptualizing femininity and family through the lens of voluntary childlessness [Electronic resource] / Deanna Trella. – Access mode: <http://paa2007.princeton.edu/download.aspx?submissionId=7201> (10.02.2012).
18. Walls J. K. Implications of Intensive Mothering Beliefs for the Well-Being of Full-Time Employed Mothers of Infants: Moderating Effects of Childcare Satisfaction and Workplace Flexibility [Electronic resource] / Walls Jill K., 2010. – Access mode: http://libres.uncg.edu/ir/uncg/f/Walls_uncg_0154D_10325.pdf. (10.02.2012).
19. Waren W. Characteristics of Voluntary Childless Men / Warren Waren. – Texas A&M University – Department of Sociology, 2008.
20. Fennell J. 'It Happened One Night': The Sexual Context of Fertility Decision-Making [Electronic resource] / Julie Fennell. Paper presentation at the University Consortium for Sexuality Research and Training, April 2007, Bloomington, IN. – Access mode: <http://paa2006.princeton.edu/download.aspx?submissionId=60825> (14.02.2012).
21. Thomson E., Brandreth Y. Measuring Fertility Demand / Elizabeth Thomson, Yvonne Brandreth // Demography. – 1995. – vol. 32. – P. 81-96.